

ამიერკავკასიის მუფთი ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი
Mufti of Transcaucasia Husein Effendi Gaibov

ნანი გელოვანი
Nani Gelovani

ივანე ჯავახიშვილის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი ჰუმანიტარულ
მეცნიერებათა ფაკულტეტი
Ivane Javakhishvili Tbilisi State University
Faculty of Humanities

საკვანძო სიტყვები: ამიერკავკასია, თბილისი, ისლამი, მუფთი, გაიბოვი
Key words: Transcaucasia, Tbilisi, Islam, Mufti, Gaibov.

რუსეთის ექსპანსია „მუსლიმურ სამყაროში“ გრძელდებოდა მეთექვსმეტე საუკუნის მეორე ნახევრიდან მეცხრამეტე საუკუნის ბოლომდე, რის შედეგადაც იმპერიის შემადგენლობაში აღმოჩნდა 18 მლნ მუსლიმი, რომლებიც ცხოვრობდნენ ძირითადად ვოლგისპირეთში, ყირიმში, შუა აზიაში და კავკასიაში. მუსლიმი მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ზრდა ხელისუფლებას აიძულებდა მიეღო ზომები მათი ინტეგრაციისათვის რუსული მართლმადიდებლური სახელმწიფოს სტრუქტურაში. მუსლიმებით დასახლებულ რეგიონებში ამ ამოცანის განხორციელებისათვის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი პირობა იყო ხელისუფლების მიერ განსაზღვრული ურთიერთობის დამყარება მრავალრიცხოვან სასულიერო წოდებასთან, რომლებიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ მუსლიმთა როგორც რელიგიურ, ისე სამოქალაქო ცხოვრებაში. მუსლიმი სასულიერო წოდება, ლიტურგიკული ვალდებულებების შესრულებასთან ერთად, ხელმძღვანელობდა მუსლიმთა განათლების სფეროს, ახორციელებდა სამართალწარმოებას მათი საქორწინო-საოჯახო და მემკვიდრეობის საქმეებზე. მუსლიმური რელიგიური დაწესებულებები იყვნენ მსხვილი მესაკუთრეები, ფლობდნენ სავაჭურფო ქონებას. შესაბამისად, ხელისუფლება მუსლიმ სასულიერო წოდებას განიხილავდა რუსული პოლიტიკის ინსტრუმენტად მუსლიმურ რეგიონებში. 50 წელზე მეტი ხნის განმავლობაში განიხილებოდა ამიერკავკასიის მუსლიმი სასულიერო წოდების ორგანიზაციის საკითხი და საბოლოოდ 1872 წელს ოფიციალურად დამტკიცდა „დებულება ამიერკავკასიის შიიტთა მუსლიმი სასულიერო წოდების მართვის შესახებ“ და „დებულება ამიერკავკასიის სუნიტთა მუსლიმი სასულიერო წოდების მართვის შესახებ“. ამიერკავკასიის შიიტთა და სუნიტთა სასულიერო მმართველობების (ცენტრებით თბილისში) იურისდიქცია ვრცელდებოდა ბაქოს, ელისავეტპოლის, თბილისი (ტიფლისი) და ერევნის (ერევანი) მუსლიმებზე. 1897 წლის რუსეთის იმპერიის პირველი საყოველთაო აღწერის მონაცემებით, სასულიერო მმართველობებს ექვემდებარებოდა 1 885 722 მუსლიმი, მათ შორის 673 243 ბაქოს, 552 822 – ელისავეტპოლის, 117 620 – ქუთაისის, 189 028 – თბილისის და 350 009 – ერევნის გუბერნიაში. სასულიერო მმართველობები, სპეციალური ინსტრუქციების საფუძველზე ან მეფისნაცვლის (1881-1895 წლებში – კავკასიის სამოქალაქო ნაწილის მთავარმართებლის) ნებართვით, განიხილავდა ჩრდილოეთ კავკასიისა და დაღესტნის ოლქის, ასევე ელისავეტპოლის გუბერნიის ზაქათალის ოლქის (ნაწილობრივ დერბენდის შიიტების) მუსლიმთა საქმეებს. 1900 წელს ამიერკავკასიის სუნიტთა სასულიერო მმართველობის მფლობელობაში იყო 649 მეჩეთის თემი 807 მეჩეთით და სამლოცველო სახლით, ასევე 654 მოლათი. კონფესიური თვალსაზრისით, რეგიონის მუსლიმური მოსახლეობა დაყოფილი იყო ორ ძირითად კატეგორიად: ჯაფარიტული მაზჰაბის შიიტი-იმამიტები ემორჩილებოდნენ ამიერკავკასიის შიიტთა სასულიერო მმართველობას, ხოლო ჰანაფიტური და შაფიიტური (შაფიიტები ტრადიციულად ქარბობდნენ დაღესტანსა და ჩეჩნეთში) მაზჰაბების სუნიტები – ამიერკავკასიის სუნიტთა სასულიერო მმართველობას. ერთი ტიპის სასულიერო მმართველობების ჩამოყალიბება ხელს უწყობდა ამიერკავკასიის შიიტი-იმამიტებსა და სუნიტებს შორის განსხვავების ნივთიერებას. კავკასიის მეფისნაცვლის მიხედვით ნიკოლოზის ძის (1862-1881) სიტყვებით, ახალი სასულიერო მმართველობების დაარსების მიზანი იყო კონტროლი იმპერიისათვის „რელიგიური ნიშნით მტრული“ პირების საქმიანობაზე, წინააღმდეგობა გავ-

ლენინან სასულიერო წოდებაში კორპორატიული ანტირუსული სულისკვეთების გაძლიერებაზე, ოსმალეთის იმპერიიდან და სპარსეთიდან რუსეთისადმი მტრულად განწყობილი მუსლიმი სულიერი ელიტის წარმომადგენლების კავკასიაში შეღწევის თავიდან აცილება.

სასულიერო მმართველობებს ხელმძღვანელობდნენ სუნიტი მუფთი და შიიტი შეიხ-ულ-ისლამი, რომელთაც კავკასიის მეფისნაცვლის წარდგინებით, ამტკიცებდა რუსეთის იმპერატორი. იმპერიის კავკასიური პროვინციების მუსლიმ სასულიერო წოდებაში ერთ-ერთ ყველაზე პროგრესულ მოღვაწედ ითვლებოდა ამიერკავკასიის მუფთი, ამიერკავკასიის სუნიტური სასულიერო მმართველობის თავმჯდომარე ჰუსეინ-ეფენდი გაიბოვი. წინამდებარე სტატიაში განხილული და გაანალიზებულია ჰუსეინ-ეფენდი გაიბოვის, როგორც ამიერკავკასიის მუსლიმ-სუნიტთა რელიგიური მეთაურისა და რუსეთის იმპერიის სახელმწიფო მოხელის საქმიანობა.

მირზა ჰუსეინ-ეფენდი მოლა იუსუფ-ზადე გაიბოვი დაიბადა 1830 წელს ელისავეტპოლის გუბერნიის, ყაზახის მაზრის სოფ. სალახლიში (ახლა აზერბაიჯანის რესპუბლიკის ყაზახის რაიონი). მისი მამა იუსუფ ლაიბ ოლლი იყო სოფლის მოლა. ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი დაობდა 6 წლის ასაკში და ამის შემდეგ მას ზრდიდა ბიძა იბრაჰიმ-ეფენდი ლაიბ-ოლლი, რომელიც ასევე იყო სოფლის მოლა. რელიგიური განათლება მიიღო სალახლის მედრესეში, სადაც ჰუსეინ გაიბოვმა გამოავლინა „გამორჩეული ნიჭი, სწავლის უნარი, შრომის-მოყვარეობა და ცოდნისადმი დიდი ნყურვილი“. მან შეისწავლა რელიგიური მეცნიერებები, არაბული, სპარსული და თურქული ენები, ასევე აღმოსავლური ლიტერატურა და ისტორია. 17 წლის ახალგაზრდა უკვე მასწავლებლის თანაშემწე გახდა ამავე მედრესეში და ხელმძღვანელობდა უმცროს განყოფილებას, რომლის მოსწავლეები გამოირჩეოდნენ მაღალი აკადემიური მოსწრებით. ამიერკავკასიის მუფთიმ მამედ-ეფენდი მუფთი-ზადემ (1857-1872), რომელიც ჩავიდა ყაზახის მაზრაში რევიზიის დროს, შესთავაზა ჰუსეინ გაიბოვს აღმოსავლური კურსის მასწავლებლობა თბილისის სუნიტურ მუსლიმურ სასწავლებელში (გაიხსნა 1848 წელს). გაიბოვმა მიიღო ეს წინადადება და 1858 წლის თებერვლიდან დაიწყო შარიათის და აღმოსავლური ენების სწავლება ამ სასწავლებელში. ამის გამო ვერ დაასრულა სასწავლო კურსი მედრესეში. თუმცა, ახალგაზრდა მასწავლებელი აგრძელებდა თვითგანათლებას და მისი დისპულის, რუსეთის საიმპერატორო არმიის გენერლის ალი-ალა შიხლინსკის, თანახმად „მაღე მიაღწია სრულყოფილებას სპარსულ და არაბულ ენებში“. მას ინვესტდნენ სახელმწიფო და კერძო სასწავლებლებში, აღმოსავლური ენებისა და მუსლიმური საღვთო სჯულის მასწავლებლად. მაღე გაიბოვი ერთდროულად ასწავლიდა თბილისის სუნიტურ სასწავლებელში, წმ. ნინოს ქალთა სასწავლო დაწესებულებაში, კადეტთა კორპუსში და ტერ-აკოფოვის გიმნაზიაში.

ჰუსეინ გაიბოვი აზერბაიჯანულ ენას ასწავლიდა გენერალური შტაბის კაპიტანს ნიკოლაი სტოლეთოვს, რომელიც თავის მხრივ, ასწავლიდა მას რუსულ ენას და მოკლე დროის შემდეგ ორივემ მიაღწია მნიშვნელოვან წარმატებებს. ალი ალა შიხლინსკი იგონებდა: „1908 წელს ცარსკოე სელოში მე შევხვდი ინფანტერიის გენერალს, სამხედრო საბჭოს წევრს, ნ. გ. სტოლეთოვს, რომელიც ყოველთვის საუბრობდა ჩემთან აზერბაიჯანულ ენაზე და ფლობდა მას ბრწყინვალედ“ [Шихлинский 1944:14; Назирли 2014]. გაი-

ბოვის ინტერესების სფერო არ შემოიფარგლებოდა მხოლოდ ენების დაუფლებით. მან შეისწავლა აგრეთვე სპარსული მხატვრული და არაბული სამეცნიერო ლიტერატურა. გაიბოვი მეგობრობდა აზერბაიჯანელ საზოგადო მოღვაწე და განმანათლებელთან მირზა ფათალი ახუნდოვთან, ქართველ პოეტსა და განმანათლებელთან ილია ჭავჭავაძესთან. ალი ალა შიხლინსკი აღნიშნავდა: გაიბოვი იყო „სრულიად თავისუფალი ნაციონალისტური ცრურწმენებისაგან. უყვარდა თავისი ხალხი და არანაირი მტრული განწყობა არ ჰქონდა სხვა ხალხების მიმართ. როგორც მორწმუნე მუსლიმი, ის პატივს სცემდა სხვა რელიგიებსაც და ჰყავდა მეგობრები რუსულ, ქართულ და სომხურ სამღვდელოებაში“ [Демченко 2015].

1858 წლის 31 იანვრიდან მირზა ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვს ჰქონდა „გუბერნსკი სეკრეტარის“ ჩინი (XII კლასის მოხელე, რანგების ტაბელით რევიოლუციამდელ რუსეთში – მმართველი სენატის 1864 წლის 10 აგვისტოს №155 ბრძანება). 25 წლიანი „უმანკო“ შრომის შემდეგ, 1863 წლის 31 იანვრიდან გახდა „სტატსკი სოვეტნიკი“ უფროსობით (V კლასის მოხელე – მმართველი სენატის 1865 წლის 22 სექტემბრის №3548 ბრძანება), 1864 წლის 31 იანვრიდან „ტიტულარული სოვეტნიკი“ უფროსობით (IX კლასის მოხელე – მმართველი სენატის 1866 წლის 12 ივლისის №1190 ბრძანება), 1867 წლის 31 იანვრიდან – კოლეჟსკი ასესორი (VIII კლასის მოხელე), 1871 წლის 31 იანვრიდან კი – „ნადვორი სოვეტნიკი“ უფროსობით (VII კლასის მოხელე – მმართველი სენატის 1871 წლის 6 ოქტომბრის №219 ბრძანება), [ГИААР 1911:1-19].

1858 წლიდან ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი იყო ამიერკავკასიის მუფთის – მამედ ეფენდი მუფთი-ზადეს მთავარი მრჩეველი და დამხმარე. საარქივო დოკუმენტების მიხედვით ირკვევა, რომ მუფთის გარდაცვალების (27.03.1872) შემდეგ, 1872 წლის 1 აპრილს თბილისის სუნიტმა მუსლიმებმა თხოვნით მიმართეს მის საიმპერატორო უმაღლესობა კავკასიის მეფისნაცვალს – მიხეილ ნიკოლოზის ძეს, რომ ჰუსეინ გაიბოვს დაეკავებინა მუფთის თანამდებობა. წერილში აღნიშნული იყო შემდეგი: „ამიერკავკასიის მხარის ომარის მოძღვრების (სუნიტთა) მუფთის მამედ ეფენდი მუფთი-ზადეს გარდაცვალების შემდეგ, ამა წლის 27 მარტს, ჩვენ დავრჩით სულიერი ხელმძღვანელის გარეშე და რადგანაც ჩვენ არ შეგვიძლია მის გარეშე ყოფნა, თბილისში მცხოვრებმა მაჰმადიანებმა გადაწყვიტეთ მოგმართოთ თქვენს საიმპერატორო უმაღლესობას უმორჩილესი თხოვნით, რომ გარდაცვლილი ამიერკავკასიის მხარის ომარის მოძღვრების მუფთის ადგილზე დანიშნოთ ომარის მოძღვრების თბილისის მუსლიმური სასწავლებლის მასწავლებელი, ნადვორნი სოვეტნიკი მოლა ჰუსეინ გაიბოვი. გამოირჩევა ჩვენი შარიათის ცოდნით, თავისი მკაცრი ცხოვრებით, უზადო ქცევით, პატიოსნებით და სამართლიანობით და როგორც მუფთის მრჩეველი, მუფთის სამსახურებრივი მივლინებისა და ავადმყოფობის დროს ის არაერთხელ ასრულებდა მის ე.წ. შარიათულ მოვალეობებს, როგორც ამ საქმის სპეციალისტი. ...ის კარგად იცნობს რუსულ კანონმდებლობას და უდავო სარგებელს მოუტანს მთავრობას, შეძლებისდაგვარად ხელს შეუწყობს კეთილი ზრახვების აღსრულებას ხალხის სასარგებლოდ“ [Гуниава 2013:257-258]. მსგავსი თხოვნით მიმართეს კავკასიის მეფისნაცვალს ზანგეზურის მაზრის სუნიტებმაც, რომლებიც

ახალი მუფთის თანამდებობაზე ყველაზე შესაფერის და ღირსეულ კანდიდატად თვლიდნენ სწორედ ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვს [Гуниава 2013:258]. თუმცა, 1872 წლის 1 დეკემბერს ამიერკავკასიის მუფთის თანამდებობაზე დაინიშნა ჰაჯი ჰამიდ-ეფენდი მუსტაფა ეფენდი-ზადე, ხოლო 28 დეკემბერს ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი (ბრძანება მუსლიმებთან მიმართებაში №9757) დაინიშნა მუფთის მდივნის მოვალეობის შემსრულებლად. ეს თანამდებობა არ იყო რელიგიური, რაზედაც მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ მსგავსი დანესებულების – ამიერკავკასიის მუსლიმთა შიიტური რელიგიური სამმართველოს მდივანი იყო რუსი და მართლმადიდებელი ტ. გ. კოსტინი.

1877-1878 წლების რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს, 1878 წლის 16 თებერვალს ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი მიავლინეს ერზრუმში მოქმედი კორპუსის მთავარსარდლის თურქული ენის წერილობით თარჯიმნად. 1879 წელს ის გადმოვიდა თბილისში ამიერკავკასიის მუფთის მდივნის თანამდებობაზე.

1884-1917 წლებში მირზა ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი იყო ამიერკავკასიის მუფთი და ამიერკავკასიის სუნიტური სასულიერო მმართველობის თავმჯდომარე. მუფთის დანიშვნამდე მან განაცხადა: „მე არ ვიყავი რელიგიური პირი, არასოდეს არ ვასრულებდი რელიგიურ რიტუალებს და არც ახლა შევასრულებ. ჩემთვის შემოთავაზებულ თანამდებობას ვიღებ, რადგანაც ვფიქრობ, რომ ამ გზით უფრო მეტ სარგებელს მოვუტან ჩემს ხალხს“ [სცა 1872, საქმე №2211].

მუფთი ჰუსეინ გაიბოვი ყველა შესაძლო ზომას მიმართავდა, რომ მის ქვეშევრდომებს დიდი სიზუსტით ენარმოებინათ მეტრიკული ჩანაწერები. ამ მიზნით მან შეადგინა კალენდარი, სადაც იყო სხვადასხვა აუცილებელი ცნობები და სპეციალურ ცხრილში ნაჩვენები იყო ქრისტიანული და მუსლიმური წელთაღრიცხვა 1888 წლიდან 1898 წლამდე. ეს კალენდარი დაიბეჭდა თბილისში [Кавказ 1887, №219:2]. ამიერკავკასიის სასულიერო მმართველობაში განიხილებოდა მუსლიმურ სამართალთან დაკავშირებული საქმეებიც, რის გამოც გაიბოვმა ზედმინევიტ კარგად შეისწავლა შარიათიც. უნდა აღინიშნოს, რომ მუსლიმებთან მიმართებაში რუსული კანონმდებლობის გადახედვის აუცილებლობის პირობებში, რის შესახებაც მუდმივად მიუთითებდნენ უმაღლესი მოხელეები, აუცილებელი იყო ამ ცვლილებების შეთანხმება ისლამური სამართლის ნორმებთან. ამ მიზნით სასულიერო საქმეების დეპარტამენტს დაევალა შარიათის დადგენილებების სპეციალური კრებულის შედგენა, პარალელური ტექსტებით რუსულ და არაბულ ენებზე. კრებულის მესამე გამოცემა, რომელიც შეიცავდა შარიათის ნორმებს ქორწინებაზე, მოამზადა პ. ვ. ანტაქიმ 1914 წ. გაზაფხულზე და ძირითადი ექსპერტი ამ საკითხში იყო მუფთი ჰუსეინ გაიბოვი, რომელმაც დაწერა დადებითი დასკვნა [Усманова 2014].

1892 წელს ამიერკავკასიის მუფთიმ და ამიერკავკასიის სუნიტური სასულიერო მმართველობის თავმჯდომარემ ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვმა ჩაატარა რევიზია ქვემდებარე რეგიონში და მიმართა მუსლიმებს „დარიგებამითითებით“. ის შედგენილია ქადაგების (ხუტბა) ტრადიციული ფორმით და მოიცავს ყველა აუცილებელ კომპონენტს: შეკრებილთა მისალმება, ალაჰის განდიდება, მოციქულ მუჰამადის დალოცვა, ყურანის ამონარიდების კითხვა, ლოცვა მორწმუნეთათვის და მონოდება ღვთისმოსაობისაკენ. „დარიგება“

შედგება 7 ნაწილის, დასკვნისა და მუფთის მიერ შედგენილი მაღლიერების ლოცვისაგან იმპერატორისა და სამეფო ოჯახისათვის. ტრადიციული მისალმების შემდეგ მოდის პირველი ნაწილი – „ხელისუფლებისადმი მორჩილების შესახებ“. მისი შინაარსი სრულად შეესაბამება იმ ამოცანებს, რასაც რუსეთის ხელისუფლება უწესებდა მუსლიმ სასულიერო წოდებას, სახელდობრ, „თავისი დარიგებებით ჩაენერგა ერთმორწმუნეებისათვის ურყევი ნდობა და ერთგულება ხელმწიფე იმპერატორისადმი და მორჩილება ხელისუფლების დადგენილებებისადმი“. მეორე ნაწილი ეხებოდა სასულიერო წოდების ვალდებულებებს მუსლიმური თემისა და ცარისტული ხელისუფლების მიმართ. მესამე ნაწილში მუფთი აფრთხილებს ამიერკავკასიის მუსლიმ სასულიერო წოდებას ირანისა და ოსმალეთის რელიგიურ პირებთან კავშირის თაობაზე, ხოლო რიგით მუსლიმებს ნდობის გამოცხადებაზე ყოფილი დერვიშებისა და შეიხებისადმი, ანუ ვინც აღარ არიან ხელისუფლების მიერ დამტკიცებული რელიგიური კულტის მსახურები. მეოთხე ნაწილი ეძღვნება მუჰაჯირობის პრობლემას (კავკასიის მუსლიმების იძულებითი ემიგრაცია რუსეთის იმპერიიდან თურქეთში). ღვთისმოსაობის სულისკვეთებით არის აგებული მე-5, 6, 7 ნაწილები („ადამიანთა ვალდებულებები ერთმანეთის მიმართ“; „ადამიანის მოვალეობა საკუთარ თავთან მიმართებაში“; „ადამიანის ვალდებულებები თავისი სამშობლოს მიმართ“). 1893 წელს დარიგება და სამადლობელი ლოცვა ითარგმნა არაბულ ენაზე, გამრავლდა და გავრცელდა [Ганич 2009: 328-346]. მოგვიანებით, 1901 წლის 25 ივნისს, ამიერკავკასიის მუფთის ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვის მიერ შედგენილი „ლოცვა მეფისათვის“, მისივე შუამდგომლობის საფუძველზე, დაამტკიცა სახალხო განათლების მინისტრის ამხანაგმა (მოადგილემ) ივანე ვასილის ძე მეშჩანინოვმა (1846-1918) მუსლიმ მოსწავლეთა შორის გასავრცელებლად. ლოცვა უნდა წაკითხულიყო სწავლის დაწყებამდე და დასრულების შემდეგ. ლოცვის ტექსტი (არაბულ და რუსულ ენებზე) დაცულია საქართველოს ეროვნულ არქივში და მისი ქართული ვერსია წინამდებარე ნაშრომში პირველად იბეჭდება.

ლოცვის ტექსტი:

„სახელითა ალლაჰისა, მონყალისა, მწყალობლისა

ო, ღმერთო, გაანათე ჩვენი გონება ცოდნისა და შემეცნების სინათლით. გადმოგვიგზავნე მაღლი, რათა მივალწიოთ შენს წყალობას. გაგვანათე სრულყოფილი ცოდნით, სათანადო შემეცნებით, მავედრებელი ენით, უხვი კმაყოფილებით, დახმარებით მეცნიერებათა ათვისებაში. უფალო! დაგვლოცე ჩვენ, მშობლები, მასწავლებლები და ყველა ჩვენი კეთილის მსურველი. დაიცავი ყოვლისშემძლე მეფე, ჩვენი ნიკოლოზ ალექსანდრეს ძე, მისი უავგუსტესი მეუღლე უღვთისმოსავესი იმპერატრიცა ალექსანდრა ფეოდოროვნა, დედა მისი უღვთისმოსავესი იმპერატრიცა მარია ფეოდოროვნასი, მისი წმინდა ტახტის მემკვიდრე, ნეტარი ხელმწიფე, ცესარევიჩი დიდი ჰერცოგი მიხეილ ალექსანდრეს ძე, და მთელი სამეფო სახლი. ღმერთო! უბოძე მას დღეგრძელობა მის დიდებასა და ძლიერებაში და მხარი დაუჭიროე სამართლიანობაში, მართლმსაჯულებაში და მის კეთილ საქმეებში. დაე, ყოვლისშემძლე დახმარება მიეცეს მის ძლევაშისილ ჯარებს. დაე, მან სამუდამოდ შეინარჩუნოს თავის წყალობა ჩვენი და ყველა ერთგული ქვეშევრ-

დომის მიმართ. ამინ“. ლოცვის ტექსტის ბოლოს არის ამიერკავკასიის მუფთის ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვის ხელმოწერა [სცა 1901, საქმე 2598:1-9].

1896 წლის 14 (26) მაისს მოსკოვის კრემლის უსპენსკის ტაძარში შედგა იმპერატორ ნიკოლოზ II-ისა და იმპერატრიცა ალექსანდრა ფეოდოროვნას კორონაცია (საზეიმო ცერემონიის მომზადება დაევალა იმპერატორის სასახლის მინისტრს გრაფ ი. ი. ვორონცოვ-დაშკოვს), რომელსაც ესწრებოდნენ ამიერკავკასიის მუფთი ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი და შეიხ-ულ-ისლამი აბდუსალამ ახუნდზადე [Пятницкий 1896:103]. ამასთან დაკავშირებით მ. შაჰტახტინსკი წერდა: „ეს არის პირველი შემთხვევა ამიერკავკასიის მხარის რუსეთთან შეერთების შემდეგ, როცა მუსლიმი სასულიერო წოდების წარმომადგენლებს ინვევენ კორონაციაზე დასასწრებად“ [Кавказ 1896, №110: 1; Кавказ 1896, №146:1-2].

მირზა ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვს არაერთხელ ჰქონდა მიღებული ფულადი ჯილდოები, ორდენები და მედლები: წმ. ანას სხვადასხვა ხარისხის (1879 წ. 2 თებერვალი – მეორე ხარისხის; პირველი ხარისხის 1909წ. 15 იანვარი), წმ. სტანისლავის (1875 წ. 25 დეკემბერი – მეორე ხარისხის), წმ. ვლადიმირის სხვადასხვა ხარისხის (1883წ. 1 იანვარი – მეოთხე ხარისხის; 1887წ. 1 იანვარი – მესამე ხარისხის), ბრინჯაოს და ვერცხლის მედლები და სხვ. [ГИААР 1908-1911, д. 3997:1-19]. 1900 წელს თბილისს დიდი ამალით, სამი დღით სტუმრობდა ნასერ ად-დინ შაჰის ვაჟი, ირანის მეხუთე შაჰი ყაჯართა დინასტიიდან, მოზაფარ ად-დინ შაჰი (1896-1907), რომელსაც ევროპის სახელმწიფოები უნდა მოეველო და იქაურ ცხოვრებასა და მართვა-გამგეობას გასცნობოდა. „ამიერკავკასიის მუფთის ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვისათვის მისს უდიდებულესობას სპარსეთის შაჰს „ლომისა და მზის“ მე-2 ხარისხის ორდენი უბოძებია“ [ივერია 1900, №111:2].

ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვმა დიდი წვლილი შეიტანა ამიერკავკასიაში 1905-1906 წლების სისხლიანი ეთნიკური კონფლიქტის ჩახშობაში. ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვმა, როგორც ამიერკავკასიის მუსლიმთა სუნიტური სასულიერო მმართველობის თავმჯდომარე და მუფთიმ, გაუგზავნა მისდამი დაქვემდებარებულ ყველა ყადის ცირკულარები, რათა მათ ზემოქმედება მოეხდინათ მუსლიმ მოსახლეობაზე და აღეკვეთათ შესაძლო შეტაკებები. მუფთიმ გააგზავნა აგრეთვე თბილის-ქუთაისის სუნიტთა საგუბერნიო მეჯლისის თავმჯდომარე ალა-უდ-დინ ეფენდი სუბხანკულოვი თბილისის გუბერნიის სხვადასხვა მაზრებში (ბორჩალოს, ახალციხის და ახალქალაქის), სადაც ცხოვრობდნენ მუსლიმი სუნიტები მოსალოდნელი ესკალაციის თავიდან ასაცილებლად [Каспий 1905, №23:4; ივერია 1905, №23:2; Кавказ 1905, №41:3]. ამასთან, მუფთი ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი, ამიერკავკასიის შეიხ-ულ-ისლამთან ერთად თბილისიდან ჩავიდა ბაქოში მოსახლეობის დასამშვიდებლად. მუფთიმ სომხებისა და მუსლიმების წარმომადგენლებს ასე მიმართა: „ჩვენს შორის გაჩნდა შაიტანი“ [Каспий 1917, №42].

უნდა აღინიშნოს, რომ ამიერკავკასიის ცნობილი რელიგიური ლიდერები – შეიხ-ულ-ისლამი აბდუსალამ ახუნდზადე, მუფთი ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი, ახუნდი მოლა მუჰამად ფიშნამაზ-ზადე, მოლა აბდურაჰიმ ტალიბოვი მხარს უჭერდნენ საკმაოდ პროგრესულ შეხედულებებს ისლამისა და განათლების ურთიერთმიმართებასთან დაკავშირებით. ხაზს უსვამდნენ უცხო ენების შეს-

ნავლის მნიშვნელობას ყურანის პოსტულატებზე დაყრდნობით [Каспий 1905, №30].

გაიბოვის საგანმანათლებლო საქმიანობამ ხელი შეუწყო ისლამური მეცნიერების განვითარებას, ამიერკავკასიის მხარეში მუსლიმური და საერო სასწავლო დაწესებულებების გახსნას. ჰუსეინ გაიბოვი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ევროპული განათლებისა და კულტურის დანერგვას ამიერკავკასიის მხარის მოსახლეობაში და მისი მუფთობის პერიოდში დაახლ. 100 ახალგაზრდამ მიიღო მისი დახმარებით საშუალო და უმაღლესი განათლება. ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი გამოირჩეოდა პროგრესული შეხედულებებით. ამის ნათელი მაგალითია მისი სტატია, რომელიც გამოქვეყნდა გაზეთში – „სედა“. ეს იყო სამეცნიერო ფელეტონი ევროპული კულტურის სარგებლობაზე და ევროპული ენების შესწავლაზე ციტატებით ყურანიდან და ჰადისებიდან. ავტორი იმ მოღებთან დაკავშირებით, რომლებმაც უარი თქვეს ევროპულ კულტურაზე, წერდა: „... ისინი არ არიან სულიერი მამები და უმჯობესია მსგავსი ადამიანების სახელები მოხსენიებული იყოს გაზეთებში, ხოლო ხალხმა იცოდეს თავიანთი მტრების შესახებ განათლების საქმეში“ [Каспий 1911, №47].

ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი, წამყვანი მასწავლებელი და ღვთისმეტყველი, 1858 წლის 31 იანვრიდან 1884 წლამდე თბილისის სუნიტურ სასწავლებელში კითხულობდა მუსლიმურ ანუ აღმოსავლურ კურსს. მასწავლებლის ვალდებულებების პარალელურად, ორჯერ ის ასრულებდა თბილისის სუნიტური სასწავლებლის ზედამხედველის ფუნქციებს (1872 წლის 27 მარტიდან 1873 წლის 1 იანვრამდე და 1873 წლის 5 ოქტომბრიდან 1874 წლის 6 იანვრამდე). 1884 წლის 12 იანვარს გაათავისუფლეს მასწავლებლის თანამდებობიდან და დანიშნეს ამიერკავკასიის მუფთიდ (1884-1917) და ამ დროიდან ის იყო სუნიტური სასწავლებლის შტატისანი ზედამხედველი [Кавказ 1884, №53]. 1890 წლამდე სუნიტური სასწავლებელი (3 ოთახი) ვერ აკმაყოფილებდა სასწავლო პროცესის წარმართვისათვის აუცილებელ მოთხოვნებს. 1890 წელს, სასწავლებლის შტატისანი ზედამხედველის, ამიერკავკასიის მუფთის – ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვის განკარგულებით, სასწავლებელი გადავიდა სხვა შენობაში, რომელიც შედგებოდა 7 კეთილმოწყობილი ოთახისაგან (აღჭურვილი ავეჯით და სხვა სამეურნეო ნივთებით). სასწავლებელს ჰქონდა სამასწავლებლო, ამკინძავი განყოფილება, ბიბლიოთეკა და საწყობი სასწავლო ნივთების შესანახად [სცა 1894/95, საქმე №1094:8ა-9].

1877 წელს კავკასიის მეფისნაცვლის კანცელარიის თანამშრომელმა მირზა ფათალი ახუნდოვმა და იმ დროს მუსლიმური სკოლის მასწავლებელმა მირზა ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვმა განუზომელი წვლილი შეიტანეს ამიერკავკასიის სამასწავლებლო სემინარიაში თათრული/აზერბაიჯანული განყოფილების გახსნაში. 1879 წლის 2 თებერვლიდან 1884 წლის თებერვლამდე სემინარიაში აზერბაიჯანული ენისა და ისლამური სამართალის (სუნიტური) კურსს კითხულობდა სწორედ ამიერკავკასიის მუფთი ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი [სცა, 1884, საქმე №2331:1-4; Кавказ 1879, №113: 2].

1886 წელს სასწავლო ოლქის მზრუნველის – კ. იანოვსკის ინიციატივით თბილისში ჩამოყალიბდა საგანგებო კომისია, რათა განეხილა საკითხი თუ რამდენად აუცილებელი და სასარგებლო იყო სამთავრობო სკოლებში „თათ-

რული“ ენის როგორც სავალდებულო საგნის სწავლება მუსლიმი მოსწავლეებისათვის. კომისიაში მონაწილეებისათვის მიიწვიეს ამიერკავკასიის მუფთი ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი და შეიხ-ულ-ისლამი – ტაიროვი (მირზა ჰასან ბეგ ტაირზადე). კომისიამ მუშაობა დაიწყო მუფთის თავმჯდომარეობით და სასარგებლოდ და აუცილებლად მიიჩნია ამიერკავკასიის სამთავრობო სკოლებში „თათრული“ ენის სწავლება სჯულის კანონთან ერთად. ამასთან კომისიამ გაანალიზა, რომ სასარგებლო იქნებოდა რუსი მოსწავლეების მოზიდვაც ადგილობრივი ენების შესასწავლად. კომისიის შემდგომ სხდომებზე უნდა განხილულიყო „თათრულ“ ენაზე რამდენიმე სახელმძღვანელოს გამოცემის საკითხი [Полное собрание 2017: 325].

1904 წლის აგვისტოში შეიხ-ულ-ისლამმა აბდუსალამ ახუნდზადემ და მუფთიმ ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვმა, კავკასიის მხარის მუსლიმური მოსახლეობის სახელით, შუამდგომლობით მიმართეს კავკასიის სამოქალაქო ნაწილის უფროსის მოვალეობის შემსრულებელს – გენერალ ალექსანდრე ალექსანდრეს ძე ფრეზეს, რათა ნება დაერთოთ გაეხსნათ საკუთარი სახსრებით თბილისში რუსეთის ტახტის მემკვიდრის ალექსი ნიკოლოზის ძის (ალექსი რომანოვი – 1904-1918) სახელობის სემინარია (შიიტური მედრესე). კავკასიის ხელისუფლებამ გაათვითცნობიერა „ამ სასწავლებლის სარგებლობა, მოიწონა ეს წინადადება და შესთავაზა წარედგინათ წესდება და პროგრამა“ [სცა 1907-1908, საქმე 9347:24-25]. თუმცა, სემინარიის გახსნის მცდელობა წარუმატებლად დამთავრდა.

ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვმა ბევრი რამ გააკეთა თავისი ხალხის განათლებისა და მისი კულტურის განვითარებისათვის. მას ყოველთვის აღელვებდა ქალის სტატუსის საკითხი ოჯახსა და საზოგადოებაში. სტატიებში „დასტური ნისვან“, „რეკომენდაციები“, „ჩვენი გოგონების სწავლება და აღზრდა“ ის ასაბუთებდა, რომ ახალი ტიპის სკოლებში გოგონების სწავლა არანაირად არ ეწინააღმდეგებოდა შარიათის კანონებს. როდესაც 1901 წლის 7 სექტემბერს ბაქოში გაიხსნა კავკასიაში პირველი მუსლიმ გოგონათა სკოლა, ამიერკავკასიის მუფთიმ მისალოცი დეპეშა გაუგზავნა სკოლის დამაარსებელ ჰაჯი ზეინალაბდინ თალიევს: „უსაზღვროდ ბედნიერი და მოხარული ვარ, რომ პირადად მივესალმები ჩვენი მუსლიმი გოგონების პირველი საგანმანათლებლო კერის გახსნას ჩემი და ჩემი ქვემდებარე სასულიერო პირების სახელით. მე ვლოცავ დიდი საქმის კარგ დასაწყისს, რომელიც გვპირდება მომავალში ჭკვიან და განათლებულ ცოლებსა და დედებს. დაე, ალლაჰმა მოგცეთ კიდევ მრავალი ბედნიერი დღე, ასე ძვირფასი და სასარგებლო ჩვენი პატარა ძმებისთვის, რომელთა ინტერესები ყოველთვის ასე ახლოსაა ჩვენს კეთილშობილ გულთან. ძალიან ვწუხვარ, რომ ავად-მყოფობის გამო არ მომეცა საშუალება შემსრულებინა სასიამოვნო მოვალეობა, პირადად მიმელო მონაწილეობა მომავალ დღესასწაულში“ [Джаббаров 2011:287]. პროგრესულად მოაზროვნე მუფთიმ თვითონ მისცა პირადი მაგალითი და მისი ორივე ქალიშვილი – ნიგიარი (1871-1931) და გოვჰარი (1885-1944) სწავლობდა ამიერკავკასიის ქალთა ინსტიტუტში, რომელიც წარჩინებით დაამთავრეს 1889 და 1903 წელს. უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ საერო განათლება მიღებულ მუსლიმებსაც კი იშვიათად შეჰყავდათ თავიანთი ქალიშვილები რუსულ საგანმანათლებლო დაწესებულებებში [Шихлинский

1944:16]. ნიგიარ ხანუმმა, აზერბაიჯანულის გარდა, იცოდა არაბული და სპარსული ენები, ასევე თავისუფლად საუბრობდა ფრანგულად და რუსულად. ის იყო პირველი აზერბაიჯანელი მოწყალეების და. პირველი მსოფლიო ომის დროს ის ხელმძღვანელობდა წითელ ჯვართან არსებულ ოფიცერთა საარტილერიო სკოლის ქალთა კომიტეტის საავადმყოფოს. გოვჰარ ხანუმ გაიბოვა კი იყო ერთ-ერთი ინიციატორი 1906 წელს ქ. თბილისში ე.დ. ასპისოვას ქალთა სკოლის დაარსების, სადაც ის ასწავლიდა აზერბაიჯანულ ენას [Melikova 2016:68]. აზერბაიჯანის გასაბჭოების შემდეგ გოვჰარ ხანუმ გაიბოვამ აქტიური მონაწილეობა მიიღო მირზა ფათალი ახუნდოვის სახელობის რესპუბლიკური ბიბლიოთეკის დაარსებასა და მისი ფონდის გამდიდრებაში, სადაც ის მუშაობდა მთავარ ბიბლიოგრაფად აღმოსავლური ლიტერატურის განყოფილებაში 1928 წლიდან სიცოცხლის ბოლომდე. მუფთის სამივე ვაჟმა დაასრულა თბილისის ვაჟთა I-ლი გიმნაზია და უმაღლესი განათლება მიიღეს რუსეთში. მაგ., ბაჰადირ ბეი გაიბოვმა 1903 წელს წითელ დიპლომზე დაამთავრა ხარკოვის საიმპერატორო უნივერსიტეტის მედიცინის ფაკულტეტი და მიიღო ორდინატორის თანამდებობა ამავე უნივერსიტეტის ჰოსპიტალური თერაპიის კლინიკაში (1907 წელს დაბრუნდა ბაქოში), ხოლო ჯაჰანგირ ბეი გაიბოვმა (1882-1942) 1909 წელს დაამთავრა აღმოსავლური ენების ლაზარევის ინსტიტუტი. 1920-იან წლებში მუშაობდა თბილისში ამიერკავკასიის აღმოსავლური სავაჭრო პალატის მთარგმნელობითი პალატის უფროსად. აღმოსავლეთმცოდნე კ.ნ. სმირნოვთან თანამშრომლობით გადათარგმნა სპარსული ოფიციალური დოკუმენტები [Нахичеванские рукописные документы 1936].

XX ს-ის 10-იან წლებში მუსლიმურ საზოგადოებაში აქტიურად განიხილებოდა ჩადრის საკითხი. შემახის მეჩეთის ხელმძღვანელები აბდულ ხალილ ეფენდი და იბრაჰიმ ხალილ ეფენდი 1910 წელს გაზეთ სედა-ს 222 და 223 ნომრებში მკაცრად აკრიტიკებდნენ ჟურნალ მოლა ნასრედინს და წერდნენ: „უკვე დიდი ხანია ჟურნალში მოლა ნასრედინი და სხვა ბეჭდურ ორგანოებში არ წყდება კამათი იმის თაობაზე, რომ ჩვენმა ქალებმა მიიღონ ისეთივე თავისუფლება, როგორიც აქვთ ევროპელ ქალებს. მათ მსგავსად, შეიმოსონ საღამოს კაბებით და ძვირფასი მორთულობებით, სუნამოდაპკურებულები მოღებული სახით, ხელებით და, შესაძლოა მკერდითაც, ჩასხდნენ ფაეტონებში და წავიდნენ თეატრებში, გავიდნენ სასეირნოდ ბულვარში, შეხვდნენ და კომუნიკაცია ჰქონდეთ უცხო მამაკაცებთან“. ასეთ აზრებზე ზემოქმედება შეეძლო მხოლოდ გავლენიან რელიგიურ მოღვაწეს. ამიერკავკასიის მუფთიმ, ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვმა, რომელიც განსაკუთრებული პატივისცემით სარგებლობდა იმ დროის მოწინავე ინტელიგენციაში, 1911 წლის გაზეთ სედა-ს იანვრის ნომრებში (№10, 11, 12, 13) სრული და ამომწურავი პასუხი გასცა აზრებებს და მხარი დაუჭირა ჟურნალ მოლა ნასრედინის პოზიციას ქალთა თავისუფლების საკითხში. უნდა აღინიშნოს ის ფაქტიც, რომ ეს იყო ძალიან გაბედული ნაბიჯი რელიგიური მოღვაწის მხრიდან და დიდი გამარჯვება მოლა-ნასრედინელებისათვის. ჟურნალ მოლა ნასრედინის 1911 წლის 25 იანვრის ნომერში (4) გამოქვეყნდა ომარ ფაიკის სტატია სათაურით – „მადლიერება“, სადაც პატივისცემა გამოხატა მუფთისადმი ქალთა თავისუფლების საკითხში მხარდაჭერის გამო.

1910 წელს ვინმე ბარონესა ფონ როზენმა წერილი მისწერა გაზეთ „თარჯიმანის“ რედაქტორს ისმაილ ბეი გასპრინსკის. წერილში ის შეეხო მუსლიმებისთვის ძალიან მნიშვნელოვან საკითხს: შარიათის მიხედვით, ქრისტიანმა ქალმა, რომელმაც მიიღო მაჰმადიანობა, უნდა ატაროს თუ არა ჩადრი და განცალკევდეს მამაკაცებისაგან, როგორც ამას აკეთებენ მუსლიმი ქალები თუ ჩადრის ტარება არაა აუცილებელი მუსლიმი ქალებისთვის. გასპრინსკიმ ამ საკითხის განხილვა შესთავაზა მუსლიმ სასულიერო წოდებას. წერილს გამოეხმაურა სამი: მუსლიმი ქალი ხადიჯა, უფის იმამი და ამიერკავკასიის მუფთი ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი. მან გაუგზავნა გასპრინსკის ამონარიდები ცნობილი მუსლიმი კანონმდებლების და ყურანის სუნიტი და შიიტი კომენტატორების თხზულებებიდან. ისინი ეთანხმებოდნენ ერთმანეთს იმაში, რომ არც შარიათი და არც ყურანი არ ავალდებულებს ქალს ჩადრის ტარებას. ამონარიდები იმდენად ბევრი იყო, რომ გასპრინსკის სიტყვებით, მათგან შედგებოდა წიგნი [Закавказье 1910, №208]. თვითონ მუფთიც ჩადრის წინააღმდეგი იყო. მან ნება დართო აგრეთვე თავის მეუღლეს – საადეთ ხანუმს მოეხსნა ჩადრი და მონაწილეობა მიეღო როგორც კავკასიის ქალთა საქველმოქმედო საზოგადოების, ასევე კავკასიის მუსლიმთა საქველმოქმედო საზოგადოების მუშაობაშიც.

ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვს, აზერბაიჯანელი პოეტის მოლა ვალი ვიდადის (1709-1809; რამდენიმე წელი გაატარა ქალაქ თბილისში და იყო მეფე ერეკლე II-ის სამეფო კარის პოეტი) შორეულ შთამომავალს, დიდი დამსახურება მიუძღვის აზერბაიჯანელი ხალხის ლიტერატურული მემკვიდრეობის შეკრებაშიც. მირზა ფათალი ახუნდოვის რჩევით, 1860 წელს მან შეადგინა 4 ტომიანი „აზერბაიჯანში ცნობილი პოეტების ლექსების კრებული“, რომელიც ვერ გამოვიდა იმ დროს სახსრების უქონლობის გამო. კრებულის უნიკალური ხელნაწერი ინახება აზერბაიჯანის მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ფონდში. პირველი სამი ტომი გამოიცა მხოლოდ 1986, 1989 და 2002 წელს. მირზა ჰუსეინ გაიბოვის ამ კრებულს ეყრდნობოდა აღმოსავლეთმცოდნე ადოლფ ბერჟე, რომელმაც გამოსცა „XVIII და XIX საუკუნეების ამიერკავკასიელი მომღერლების პოეზია აზერბაიჯანულ დიალექტზე“ ლეიფციგში 1867 წელს, მოგვიანებით კი მწერალი და კრიტიკოსი ფირიდუნ-ბეი ქოჩარლი (ქოჩარლინსკი), როდესაც შეადგინა „Материалы по истории азербайджанской литературы“. ადოლფ ბერჟემ, კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის თავმჯდომარემ, მიიწვია ის თანამშრომლად აღმოსავლურ ენებზე მნიშვნელოვანი საარქივო დოკუმენტების დასამუშავებლად. გაიბოვის დახმარებით სარგებლობდა თბილისის ცენზურის კომიტეტის თავმჯდომარე ლევ ნიკოლოზის ძე მოზდალევსკიც [Кавказ 1914, №9:5].

1878 წელს ჰუსეინ ეფენდისთან ჩამოვიდა ცნობილი პოეტი-სატირიკოსი სეიდ აზიზ შირვანი, რომელიც სამსახურიდან გაათვისუფლეს „პოლიტიკური არასაიმედოების“ გამო. გაიბოვი პირადად დაეხმარა მას, რომ აღედგინათ ის მასწავლებლის თანამდებობაზე. ს. შირვანი კასიდაში, რომელიც ეძღვნება თავის მოსარჩლეს, უწოდებს მას „წინასწარმეტყველს, სკოლის პირველ დამაარსებელს“ [Шихлинский 1944].

1914 წლის 12 იანვარს საზეიმოდ აღინიშნა ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვის მიერ სუნიტი მუსლიმთა სასულიერო მმართველობის თავმჯდომარეობის 30 წე-

ლი. სუნიტურ მეჩეთში ჩატარდა ღვთისმსახურება, შემდეგ მუსლიმური საზოგადოების წარმომადგენლები შეიკრიბნენ მუფთის სახლთან და დღის პირველ საათზე დაიწყო საზეიმო ცერემონია. ადრესი წაიკითხეს ჯერ ამიერკავკასიის შეიხ ულ-ისლამმა და შემდეგ მირზა შერიფ მირზაევმა, რომელსაც ხელს აწერდა მუსლიმური საზოგადოება. იუბილარს მიულოცეს ელისავეტპოლის მემამულეთა სახელით მ. ბ. რუსთამბეკოვმა და კ. ბ. ვეზიროვმა, რომელთაც აღნიშნეს გაიბოვის სახელობის ორი სტიპენდიის შესახებ შუშის რუსულ-თათრულ სკოლაში. მუფთის მიულოცეს აგრეთვე მუსლიმ ქალთა საზოგადოებამ, სპარსულმა საქველმოქმედო საზოგადოებამ, ა.ს. პუშკინის სახელობის საქალაქო დაწყებითი სასწავლებლის მუსლიმურმა (აზერბაიჯანულმა) განყოფილებამ და სხვ. საზეიმო ცერემონია დასრულდა 2.30 სთ.-ზე ტრაპეზით (დასთარხან) [Кавказ 1914, №10:3].

1914 წლის 15-25 ივნისს სანქტ-პეტერბურგში ჩატარდა სრულიად რუსეთის მუსლიმთა ყრილობა, რომელშიც მონაწილეობდა დაახლ. 30 დელეგატი და მათ შორის იყო ამიერკავკასიის მუფთი ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი.

პირველი მსოფლიო ომის დროს (1914 წლის 28 ივლისი – 1918 წლის 11 ნოემბერი) 1914 წლის ოქტომბერში ოსმალეთის იმპერიამ ანტანტის ქვეყნებს გამოუცხადა ჯიჰადი, ხოლო თურქული ფლოტის მიერ რუსულ პორტებზე თავდასხმის შემდეგ, 2 (15) ნოემბერს რუსეთმა ომი გამოუცხადა ოსმალეთს. რუსულ პრესაში გაჩნდა მასალები, რომლებშიც მოცემული იყო პასუხები სხვადასხვა კითხვაზე. მაგალითად: როგორია მუსლიმების დამოკიდებულება მუსლიმური ქვეყნისადმი, რომელიც თავს დაესხა რუსეთს? მზად არიან თუ არა მუსლიმები იბრძოლონ რუსეთის მხარეზე? გადავლენ თუ არა ისინი მონინაალმდეგის მხარეზე? გამოაცხადებენ თუ არა მუსლიმები ჯიჰადს და იბრძოლებენ თუ არა ისლამისათვის (და არა ოსმალეთის ან რუსეთისათვის) ურწმუნოთა წინააღმდეგ? კითხვაზე წმინდა ომის შესაძლებლობასთან დაკავშირებით მოტანილი იყო ოსმალეთის და ამიერკავკასიის სუნიტ მუსლიმებთან ყველაზე დაახლოვებული მუფთის ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვის პასუხი: „არ შეიძლება არსებობდეს ორი აზრი თურქეთის მიერ წამოწყებულ ომთან დაკავშირებით: მუსლიმები ერთგულნი არიან თავიანთი სამშობლოსადმი და მათ არ აქვთ საფუძველი - იყვნენ უკმაყოფილონი. რუსეთში მუსლიმები სარგებლობენ ფართო რეჟულმენცნარებლობით. აგიტაციას წმინდა ომისაკენ შეიძლება ჰქონოდა წარმატება იქ, სადაც არის რელიგიური დევნა. მე თვითონ მზად ვარ მოვკვდე ჩემი ჩვეულებების, ღვთისმსახურების, მარხვის და ლოცვების შესრულების უფლებისათვის. მაგრამ ჩვენ ეს ყველაფერი გვაქვს. მთავრობა ცნობს ჩვენს ინსტიტუტებს, გვაჯილდოვებს ჩინებით და ორდენებით. მე ვიცნობ ჩვენს ხალხს და მუსლიმი ხალხის სახელით ვიტყვი: სულთანს უფლება ექნებოდა გამოეცხადებინა ომი მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ იქნებოდა საფრთხე მუსლიმების მიმართ“ [Приазовский край 1914, №299].

უნდა აღინიშნოს, რომ იმპერატორი ნიკოლოზ II, თბილისში სტუმრობისას, 1915 წლის 23 სექტემბერს (6 ოქტომბერი) ესტუმრა თბილისის მეჩეთებს, მოისმინა ლოცვა არაბულ ენაზე და შეხვდა მუსლიმ სასულიერო წოდებებს. 85 წლის მუფთიმ უთხრა იმპერატორს, რომ კავკასიის მუსლიმები არიან მისდამი უსაზღვროდ ერთგულნი, რადგანაც ესმით, რომ მათი ბედნიერება უშუალოდ დაკავშირებულია რუსეთის ბედნიერებასთან. ჰუსეინ ეფენ-

დი გაიბოვმა იმპერატორისადმი მიმართვა დაასრულა ასეთი სიტყვებით: „დაე, მაღალმა ალლაჰმა გადმოუგზავნოს ბედნიერება და კეთილდღეობა ჩვენს პატივსაცემ მონარქს და მთელ სამეფო ოჯახს. დაე, აყვავდეს ჩვენი მხარე სამეფო სკიპტრით და თქვენი საიმპერატორო უმაღლესობის ბრძნული მმართველობით! ამინ!“, ლოცვა კი – შემდეგი სიტყვებით: „დაე, დალოცვილი იყოს ხელმწიფე, უძლეველი მეფეთ მეფე, ბრძენი, ხანგრძლივი და ბედნიერი მეფობისათვის, თავის ქვეშევრდომთა საკეთილდღეოდ და მისი მტრების შიშისთვის“ [Кавказ 1915, №215:1]. გადმოცემით, იმპერატორმა ხელი ჩამოართვა ხანდაზმულ მუფთის, რომელიც ისე იყო აღფრთოვანებული იმპერატორის ყურადღებით, რომ ხელი ასწია და გარშემომყოფებს ეუბნებოდა: „ეს არ არის ხუმრობა. თვითონ იმპერატორმა ჩამომართვა ხელი. ეს არ არის ხუმრობა“ [Спиридович 2017].

მირზა ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვი გარდაიცვალა 1917 წლის 20 თებერვალს და დაიკრძალა 22 თებერვალს თბილისში, სადაც მან თითქმის მთელი ცხოვრება გაატარა. სამგლოვიარო პროცესია მუფთის ბინიდან გაემართა შაჰ აბასის მეჩეთში, შემდეგ საკრებულო მეჩეთში, სადაც ჩატარდა პანაშვიდები. ამის შემდეგ შედგა დაკრძალვის ცერემონია მუსლიმთა სასაფლაოზე. ქართული პრესის მასალების თანახმად ირკვევა, რომ „ამიერკავკასიის მუფთის ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვს ანდერძად დაუგდია, ქელეხი არ გაიმართოს, ქელეხის მაგიერ ფული რასმე კეთილ საქმეს მოახმარეთო. განსვენებულის შვილებს 1000 მანეთი გადაუციათ მუსულმანთა საქველმოქმედო საზოგადოების თავმჯდომარისათვის“ [საქართველო 1917, №48]. დაკრძალვას ესწრებოდნენ მუსლიმი სასულიერო ნოდების წარმომადგენლები სათავეში ამიერკავკასიის შეიხ-ულ-ისლამი, სომხური გრიგორიანული სამღვდელოება სათავეში ეპისკოპოსი მხითარო, მართლმადიდებელი სამღვდელოების წარმომადგენლები, კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი ნ. ფ. რუდოლფი, მეფისნაცვლის კანცელარიის დირექტორი ისტომინი, თბილისის გუბერნატორი, ქალაქის თავი, თავადაზნაურობის წინამძღოლი, სხვადასხვა (ქართული, სომხური, რუსული, მუსლიმური) საზოგადოებრივი ორგანიზაციების ხელმძღვანელები, თბილისის მუსლიმური (სუნიტური და შიიტური) სასწავლებლების და სამასწავლებლო სემინარიის მოსწავლეები (ისინი მეფისნაცვლის შუამდგომლობით გაათავისუფლა კავკასიის სასწავლო ოქის მზრუნველმა) და უამრავი ხალხი [Каспий 1917, № 44:2]. მუფთის ოჯახს სამძიმრის დეპეშები გამოუგზავნეს ბაქოს მუსლიმური საქველმოქმედო ორგანიზაციის თავმჯდომარემ მირზა ასადულაევმა, მუსლიმური საქველმოქმედო ორგანიზაცია „საადეთ“-ის თავმჯდომარემ ახუნდ ჰაჯი მოლა აბდულა ჰადიზადემ, საქველმოქმედო საზოგადოება „ნაშრი-მარაიფ“-ის (1906-1917) თავმჯდომარემ ჰაჯი ზეინალაბდინ თალიეევმა, ბაქოს მუსლიმთა საგანმანათლებლო საზოგადოება „ნიჯათ“-ის თავმჯდომარის მოვალეობის შემსრულებელმა ისა ბეგ აშურბეკოვმა, და სხვა ცნობილმა მოღვაწეებმა [Назирли 2014: 15-18].¹

¹ თბილისის თავის აღ. ხატისოვის დეპეშა: „ტფილისის საქალაქო დუმას სახელით გიცხადებთ თქვენ ღრმა მწუხარებას პატივსაცემი მირზა ჰუსეინ ეფენდი გაიბოვის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით, რომელიც იყო თავისი სამწყსოს ინტერესების დამცველი და მუსლიმთა განათლებისათვის მებრძოლი“ [Каспий 1917, №42:2]. „სომხური საქველმოქმედო საზოგადოების

დასკვნის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ჰუსეინ გაიბოვი როგორც სახელმწიფო მოხელე და მუსლიმი სუნიტების რელიგიური მეთაური, ატარებდა ზომიერ რელიგიურ პოლიტიკას, რომელიც მიმართული იყო, ერთი მხრივ, უთანხმოების აღმოსაფხვრელად სუნიტებსა და შიიტებს შორის, ხოლო მეორე მხრივ, მუსლიმებსა და სხვა კონფესიის მიმდევრებს შორის. მისი საგანმანათლებლო საქმიანობა ხელს უწყობდა მუსლიმური და საერო სასწავლო დაწესებულებების გახსნას ამიერკავკასიის მხარეში და განათლებული მუსლიმების ახალი თაობის ჩამოყალიბებას, რომელსაც ჰქონდა ცოდნა როგორც ისლამის რელიგიის საფუძვლების, ისე რუსული და ევროპული სამეცნიერო მიღწევების შესახებ.

გამოყენებული ლიტერატურა:

- სცა – საისტორიო ცენტრალური არქივი (1872), ფონდი 5, საქმე 2211 (“По прошению общества мусульман Омарова учения о назначении надворного советника Гаибова муфтием Омарова учения.” 3 апреля – 22 сентября 1872г.).
- სცა – საისტორიო ცენტრალური არქივი (1892), ფონდი 12, ანან. 7, საქმე 929 (С отчетом Закавказского мусульманского духовного правления Суннитского учения за 1892 г.).
- სცა – საისტორიო ცენტრალური არქივი (1894/95), ფონდი 12, ანან. 7, საქმე 1094 (С отчетами о деятельности Суннитского духовного правления за 1894г. и о состоянии Тифлисского мусульманского училища за 1894/95г.).
- სცა – საისტორიო ცენტრალური არქივი (1901), ფონდი 12, ანან. 7, საქმე 2598 (О распространении среди учеников магометанского вероисповедания составленный председателем Закав. Суннитского духовного правления Гаибовым молитви перед и после учения).
- სცა – საისტორიო ცენტრალური არქივი (1884), ფონდი 422, ანან.1, საქმე 2331 (“Об увольнении со службы законоучителя мусульманского вероисповедания Закавказской учительской семинарии Гаибова М. ввиду назначения его на должность Закавказского Муфтия, о допуске к временным занятиям Велибекова и Ахунд-Заде”, 2.И.-10.И.1884).
- სცა - საისტორიო ცენტრალური არქივი, 1907-1908, ფონდი 422, ანან.1, საქმე 9347 (Сведения о мусульманских школах в Кавказском учебном округе. 7.И.1907-3.1.1908).
- MellkoVa, L. (2016). Influence of Religious Factor on Women's Status in Azerbaijan: The Late 19th-Early 20th Centuries (Before 1920), Bulletin of IICAS, XXIV, 64-74, Samarkand: “Publication of the International Institute for Central Asian Studies”.
- Ганич, А. А. (2009). «Поучение» Закавказского муфтия и председателя Закавказского мусульманского духовного правления суннитского учения (1892 г.), Актуальные проблемы истории и этнографии народов Кавказа: Сборник статей к 60-летию В.Х. Кажарова, 328-346, Нальчик: “Институт гуманитарных исследований правительства КБР и КБНЦ РА”.
- ГИААР - Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (1908-1911), ф. 291, Закавказское суннитское духовное правление, оп. 2, д. 3997 (“Послужной список Закавказского муфтия и штатного смотрителя Тифлисского мусульманского училища Омарова учения статского советника Гусейн-эфенди Гаибова,” 28 февраля 1908 г. - 30 апреля 1911 г.).
- Гуниава, Г. (2013). *Исламская община Кавказа по документам грузинских архивов 1800 - 1917 гг.* [Сборник] Кум: "Алул-бейт".

მთავარი კომიტეტი და სომხეთის ცენტრალური კომიტეტი დიდად აფასებენ გარდაცვლილ უხუცესის ღვაწლს, მუფთის ნეტარ ხსოვნას“ [Каспий 1917, №43: 2].

- Демченко, А. (2013). Муфтий, совместивший веру и знания, Вестник Кавказа, 23 октября.
<https://VestnikKavkaza.ru/articles/Muftiy-sovmestivshiy-Veru-i-znaniya.html>
- Джаббаров, Ф. Н. (2011). З. А. ТағйеВIn qız məktəbInIn tarIXIndən, Баки: "Ziya".
- Назирли, Ш. (2014, 14 июня). Закавказский муфтий. Памяти Мирзы Гусейна Эфенди Гаибова, Каспий. <http://www.kaspiy.az/news.php?Id=12933#.YHLK3dR1PY>.
- Нахичеванские рукописные документы XVII-XIX вв. (1936). Тифлис: "Издательство Грузинского филиала Академии наук СССР".
- Полное собрание сочинений Исмаила Гаспринского. (2017). Т. II (Симферополь: ООО Константа).
- Спиридович, А. (2017). Великая Война и Февральская Революция 1914-1917 годов. т. 1 Москва: "Центрполиграф".
- Усманова, Д. М. (2014). Мусульманское право в Российской империи на рубеже XIX-XX вв.: изучение, применение, искоренение? История, Т.5, Выпуск 4 (27) [<https://arXIV.gaugn.ru/s207987840000729-0-1/>].
- Шихлинский, А. А. (1944). Мои воспоминания, Баку: "АзФАН".

გაზეთები

- ივერია (1900), №111
- ივერია (1905), №23
- საქართველო (1917), №48
- Кавказ (1879), №113
- Кавказ (1884), №53
- Кавказ (1887), №219
- Кавказ (1896), №110
- Кавказ (1896), №146
- Кавказ (1905), №41
- Кавказ (1914), №9
- Кавказ (1914), №10
- Кавказ (1915), №215
- Каспий (1905), №23
- Каспий (1905), №30
- Каспий (1911), №47
- Каспий (1917), №42
- Каспий (1917), № 44
- Закавказье (1910), №208*
- Приазовский край (1914), № 299

Russia's expansion into the "Muslim world" lasted from the second part of the 16th century to the end of the 19th century. As a result of this expansion, 18 million Muslims lived in the empire and mainly inhabited the areas around the Volga, the Crimea, Central Asia and the Caucasus. The significant growth of the Muslim population forced the authorities to take measures for their integration into the structure of the Russian Orthodox state. One of the important conditions for the implementation of this objective in Muslim-populated regions was the establishment of relations, determined by the government, with numerous clerical ranks. These relations played a significant role in the religious and civil life of Muslims. Besides performing liturgical duties, the Muslim clergy supervised the education of Muslims and handled their matrimonial, family and inheritance matters. Muslim religious institutions were owners of large waqf property.

Accordingly, the authorities considered the Muslim clerical rank an instrument of Russian policy in Muslim regions. The issue of the organization of the Transcaucasian Muslim clergy was discussed for more than 50 years and, finally, in 1872, the Statute on the Administration of the Transcaucasian Sunni Muslim Clergy and Statute on the Administration of the Transcaucasian Shi'a Muslim Clergy were officially approved. The jurisdiction of Transcaucasian Shiite and Sunni Religious Boards (centred in Tbilisi) extended to the Muslims of Baku, Elisavetpol, Tbilisi (Tiflis) and Yerevan (Erivan).

According to the data of the first general census of the Russian Empire, 1,885,722 Muslims were subject to the religious authorities in 1897, including 673,243 in Baku, 552,822 in Elisavetpol, 117,620 in Kutaisi, 189,028 in Tbilisi, and 350,009 in Yerevan. In 1900, under the ownership of the Transcaucasian Sunni clerical government, there were 649 mosque communities with 807 mosques and prayer houses, as well as 654 mullahs.

From the confessional point of view, the Muslim population of the region was divided into two main categories: the Shiite Imams of the Ja'fari Madhhab obeyed the Transcaucasian Shi'a Religious Board. On the other hand, the Sunnis of the Hanafi and Shafi'i (the Shafiites traditionally prevailed in Dagestan and Chechnya) schools followed the clerical rule of the Transcaucasian Sunni Religious Board. The formation of one type of clerical government contributed to the levelling of the differences between the Transcaucasian Shiite-Imamites and Sunnis. As claimed by the Viceroy of the Caucasus, Mikheil Nikolaevich Vorontsov, the purpose of establishing new clerical governments was to control the activities of persons "hostile to the empire on religious grounds", and to resist the strengthening of corporate anti-Russian spirit in the influential clergy. Another purpose was to prevent representatives of the hostile Muslim spiritual elite from the Ottoman Empire and Persia from entering the Caucasus.

The clerical governments were headed by the Sunni mufti and a Shiite sheikh-ul-Islam approved by the Russian emperor on the nomination of the Viceroy of the Caucasus. One of the most progressive figures in the Muslim clergy of the Caucasian provinces of the empire was the Mufti of Transcaucasia, Hussein Effendi Gaibov, Chairman of the Transcaucasian Sunni Muslim Religious Board.

This paper discusses and analyzes the activities of Hussein Effendi Gaibov as a Sunni Muslims religious leader of Transcaucasia and a statesman of the Russian Empire.